

Dr. Madhukarao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26

Chapters in Book

Sr No	Title of the Article	Name of the Author	Title of the Book & ISBN	Publisher	Year of the Publication
1	Paryavaran aani Marath Sahitya: Anyonya Sambandh	Dr. Amruta Dorlikar	Mount Hill Publication Company, Delhi ISBN 978-93-87305-37-3	MOUNT HILL PUBLISHING COMPANY DELHI	2020

Principal

Dr. Yeshwant Patil

Sustainable Development of Natural Resources : Challenges and Solutions

Delhi

Sustainable Development of Natural Resources Challenges and Solutions

प्राकृतिक संसाधन - शारीर विज्ञान

CHIEF EDITORS

Dr. K. P. Kariya

Shri Uday Shankar Singh

EDITOR

Dr. Ms. Seema A. Jiwani

CO-EDITOR

Dr. Sadhana K. Karhade

SUB-EDITORS

Dr. Ravindra B. Patil

Dr. Mrs. Shobha S. Khedikar

Dr. Mrs. Seema A. Pandit

Ms. Jyotsna N. Wakude

The present book, Sustainable Development of Natural Resources: Challenges and Solutions is a outcome of the conference proceedings which include various selected papers presented at the National Conference organized by Narmada Bharti in collaboration with Vishwa Yuktika Bhawan, Delhi. The main focal area was Sustainable Development of the Natural Resource Problems and Solutions with the areas and topics as follows: Natural Resources, Ecology and Scope (Social Reference), Community Exploitation of Natural Resources, Uniqueness, Dangers of Deforestation, Sustainable Conservation of Natural Resources, Role of Schools and Future Farmers, The Role of Teacher in Sustainable Management of Natural Resources, The Role of Students in Sustainable Management of Natural Resources and the Role of Media in Natural Resources Management. It is expected that the book will be helpful to the students, teachers, researchers and all those who are involved in the field of Natural Resources.

In present scenario, this book is an effort to cope with increased demand and the need for sustainable development and to the available publications in the field of Sustainable Development of Natural Resources for educators and environmentalists, social workers and students.

Dr. K. P. Kariya, Shri Uday Shankar Singh
Dr. S. A. Jiwani, Dr. Sadhana K. Karhade

Sustainable Development of Natural Resources : Challenges and Solutions

- ❖ CHIEF EDITORS : Dr. K. P. Kariya
Shri. Uday Shankar Singh
- ❖ EDITOR : Dr. Ms. Sonu A. Jeswani
- ❖ CO-EDITOR : Dr. Sadhana K. Karhade
- ❖ SUB-EDITORS :
 - ◆ Dr. Ramesh B. Patil
 - ◆ Dr. Mrs. Sheela S. Khedikar
 - ◆ Dr. Mrs. Seema A. Pande
 - ◆ Ms. Jyotsana N. Wakude
- ❖ LANGUAGE EDITORS :
 - ◆ Prof. Nitin H. Gaikwad (ENGLISH)
 - ◆ Dr. Pooja G. Pandya (ENGLISH)
 - ◆ Dr. Mrs. Sudha P. Jangid (HINDI)
 - ◆ Lect. Ms. Kavita B. Baheti (HINDI)
 - ◆ Lect. Mrs. Sarita D. Babhare (MARATHI)
 - ◆ Dr. Chhotu D. Puri (MARATHI)

**MOUNT HILL PUBLISHING COMPANY
DELHI**

20. प्राकृतिक संसाधनों का दीर्घकालिक विकास समस्या और समाधान 67
मंजू हरिलाल साहू
21. प्राकृतिक संसाधनों का पर्यावरण के दृष्टि से उपयोग, समस्या व समाधान 71
डॉ. सुजाता साखरे

मराठी लेख

1.	पर्यावरण : एक वैशिवक आव्हान	1
	डॉ. सौ. शीला संजय खेडीकर	
2.	नैसर्गिक स्रोतांच्या शाश्वत विकासात विद्यार्थ्यांची भूमिका	6
	डॉ. क्षमा चक्काण	
3.	बदलत्या हवामानाचा भारतीय कृषीक्षेत्रावर होणारा परिणाम	10
	डॉ. अरविंद युगंधर	
4.	नैसर्गिक साधन संपत्तीचा शाश्वत विकास : समस्या आणि निराकारण	16
	डॉ. सौ. शुभांगी अविनाश रोडे	
5.	ऊर्जा, पर्यावरण आणि शाश्वत विकासाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्वपूर्ण योगदान	19
	प्रो. कमल हेमंत अडिलकर	
6.	नैसर्गिक साधन-संपत्तीचा शाश्वत विकास – समस्या आणि निराकरण	25
	सौ. मृदुल सोनक	
7.	भारतातील पाण्याची समस्या व संवर्धन	30
	प्रो. सौ. वैशाली एस पाटील	
8.	शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणाचे जतन व संवर्धन	33
	प्रो. डॉ. विद्या भारंबे	
9.	नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा शाश्वत विकास आणि शिक्षकांची भूमिका	37
	डॉ. वर्षा वासनीक	
10.	पर्यावरणाची दिर्घकालीन उपयुक्तता व विकास	41
	श्री. विलास बी. कांडळे	
11.	नैसर्गिक स्रोतांच्या शाश्वत विकासात शिक्षकांची भूमिका	43
	प्रो. सीमा सोनवणे एवं डॉ. स्वाती भोयर	
12.	पर्यावरण पुनर्जीवन एक काळाची गरज	46
	डॉ. एम. डी. पवार	
13.	पर्यावरण शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका	49
	डॉ. शेखराम परसराम येळेकर	
14.	पर्यावरण संतुलन भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आवाहन	51
	प्रो. संजय उद्घवराव देशमुख	
15.	जत एक नैसर्गिक स्रोत : व्यवस्थापन, समस्या आणि उपाय	54
	डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर	
16.	नैसर्गिक संसाधनामुळे होणा-या शाश्वत विकासाची वर्तमान स्थिती	58
	डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	
17.	पर्यावरण आणि मराठी साहित्य : अन्योन्य संबंध	62
	प्रो. अमृता डोरलीकर	
18.	पर्यावरण शिक्षण : श्री निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा एक अभिनव उपक्रम	68
	प्रो. सारिका पाटील	
19.	साधन संपत्तीचे स्वरूप आणि व्याप्ती	71
	प्रा. गाडवे मनिशा महारुद्र	

पर्यावरण आणि मराठी साहित्य : अन्योन्य संबंध

प्रो. अमृता डोरलीकर

बीजशब्द :- पर्यावरण, निसर्ग, नैसर्गिक घटक, मानव, मराठी साहित्य, संत साहित्य.

प्रस्तावना

पृथ्वीवरील विशिष्ट किंवा उत्तम भागात उपलब्ध असलेली सर्व सजीवांच्या सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय. Environ या मूळ फ्रॅंच शब्दापासून इंग्रजीत शब्द प्रवलित झाला. पर्यावरण या संकल्पनेत सजीव व निर्जीव घटक, मानव व्यवहार, भौतीक बातावरण, नैसर्गिक साधनसपत्ती इ. घटकांचा विचार केला जातो. मानवी जीवनाच्या जडणघडणीत नैसर्गिक पर्यावरणाचा प्रभाव पडत असतो. मानवाच्या वर्तन व व्यवहारातून मानवी पर्यावरण निर्माण होत असते. पर्यावरण व मानवी संस्कृती यांचा परस्पर संबंध आहे. तसाच साहित्य आणि समाज यांचा संबंध आहे. हे दोन घटक परस्परसंबंधी आहे. समाजात घडणाऱ्या विविध घडामोर्डीचे वित्रण साहित्यात उमटत असते. सभोवतालच्या पर्यावरणाचा प्रभाव समाजावर पडत असतो. मानवी संस्कृती ही पर्यावरणानुसार घडत असल्यामुळे या पर्यावरणाचे वित्रण साहित्यातून येते. साहित्याचा, समाजाशी व मानवी संस्कृतीचा पर्यावरणाशी संबंध येतो. साहित्य, समाज, संस्कृती आणि पर्यावरण यांचा अन्योन्य संबंध आहे.

पर्यावरण या संकल्पनेचा विचार करताना प्राकृतिक पर्यावरण व मानवनिर्मित पर्यावरण हे दोन प्रकार पडतात. नैसर्गिक पर्यावरणात सजीव-निर्जीव सृष्टीचा भूतलावरील सर्व घटकांचा विचार केला जातो. मानवनिर्मित पर्यावरणात मानवाचे जीवन, व्यवहार, वर्तन या वार्दीचा विचार केला जातो. यामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय व आर्थिक इ. वार्दीचा समावेश होतो. याठिकाणी प्राकृतिक पर्यावरणाचाच विचार करावयाचा असल्याने त्याचा मानवी जीवन व्यवहारावर आणि मराठी साहित्यावर कसा परिणाम झाला हे अधोरेखित करणे क्रमप्राप्त ठरते.

पर्यावरणाची संकल्पना

कोणत्याही प्रदेशातील नैसर्गिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक इ. घटकांचा मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास हा 'पर्यावरणशास्त्र' या शाखेमध्ये करण्यात येतो. निसर्ग आणि मानव यांचे अतूट नाते आहे. निसर्गाचा व निसर्गातील घडामोर्डीचा मानवी जीवनावर परिणाम होत असतो. निसर्गातील घडामोर्डीने समग्र मानवी जीवन प्रगावित होत असते. मानवाची एक जीवनशैली असतो. त्यातून मानवनिर्मित पर्यावरण निर्माण होत असते. निसर्गातील घडामोर्डी त्यांचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम त्यातून मानवी जीवनाचे बदलते वर्तन तसेच मानवाची जीवनशैली जीवन जगण्याची पद्धती, त्याचा जीवन व्यवहार आदी वार्दीचा समावेश 'पर्यावरण' या संकल्पनेत अंतर्भूत होतो. पर्यावरण संकल्पना स्पष्ट करताना के.आर. दीक्षित म्हणतात— "पर्यावरण म्हणजे संपूर्ण सृष्टीचा पूर्णत्वाने केला गेलेला विचार होय. ज्यामध्ये पृथ्वी, आग, आकाश, वायू जल या पंचमहाभूतांचा व आर्थिक, सामाजिक संरचनेचा गुणवत्ता व गुणविशेष यांच्यातील फरक हा जैविक अजैविक घटकांद्वारे ठरविले म्हणजे पर्यावरण".

पर्यावरण ही संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी काही अभ्यासकांची मते पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

डॅडरसन - "पर्यावरण शास्त्र म्हणजे पर्यावरणाचा अभ्यास व व्यवस्थापन करण्यासाठी विविध शाखामधील ज्ञानाचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न होय"²

जॉन्सन टर्क - "पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन व मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर असणारा प्रभाव यांचा अभ्यास होय"³

"पर्यावरणातील सर्व सजीव व निर्जीव घटकांचे संवर्धन व्यवस्थापन करण्याच्या पद्धतीचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय"⁴

पर्यावरण या संकल्पनेमध्ये पृथ्वी, आग, आकाश, वायू, जल आर्थिक व सामाजिक संरचन, जैविक व अजैविक घटक मानवी जीवन, नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटक, पर्यावरणाचा अभ्यास व व्यवस्थापन मानवाच्या सभोवतालची परिस्थिती, मानवाचे वर्तन व व्यवहार, याचा पर्यावरणावर पडणारा प्रभाव, पर्यावरणातून आकार घेणारे मानवी जीवन आदी वारीचा समावेश होतो.

साहित्यातील पर्यावरण संकल्पना

मानवी संस्कृतीच्या जडणघडणीत पर्यावरणाचा महत्त्वाचा वाटा आहे. निसर्गातील अनेक घटकांपैकी मानव हा एक सजीव घटक आहे. स्वतःच्या कल्पनाशक्तीच्या सहाय्याने व बुद्धीमत्तेच्या जोरावर पर्यावरणातील अनेक शक्तीवर अधिकार प्राप्त केले आहे. मानव स्वतःचे जीवन अधिकाधिक सुखमय करण्याच्या हव्यासापेटी निसर्ग चक्रात हस्तक्षेप करत आहे. त्यामुळे मानवापुढे अनेक जीवधेण्या समस्या निर्माण होत आहेत.

अलीकडच्या काळात पर्यावरण या विशयाला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. पर्यावरण या व्यापक संकल्पनेत समग्र जीवनसृष्टीचा, निसर्ग आणि मनुष्य या पर्यावरणातील दोन्ही घटकांचा अभ्यास यामध्ये केला जातो. नैसर्गिक पर्यावरणातून मानवी संस्कृती घडत असते. मराठी साहित्यात पर्यावरण ही संकल्पना व्यापक अर्थात वापरलेली आहे. "मानव हा देखील पशुपक्षी व वनस्पती यांच्यासारखाच एक सजीव आहे. तथापि हा सजीव बुद्धीवान आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाशी प्राणी व वनस्पती यांच्याप्रमाणेच मानव हा देखील वांधलेला आहे हे खरेच. पण हे नैसर्गिक पर्यावरण स्वतःशी अनुकूल करून घेण्याची क्षमता त्यात अधिक आहे"⁵

पर्यावरण या संकल्पनेत निसर्गाबोरोबरच पशू-पक्षी, प्राणीसृष्टी, जीवसृष्टी, मानवसृष्टी, सभोवतालचे वातावरण आदी घटकांचा समावेश होतो. मानवी जीवनावर निसर्गचक्राचा परिणाम होत असतो. पावसाळा, हिवाळा, उन्हाळा या बदलत्या क्रतूचक्रानुसार नानव स्वतःच्या राहणीमानात बदल करून घेत असतो. मानवाच्या जीवनमानाचा परिणाम पर्यावरणावर होतो. "पर्यावरणाचे संस्कृतीकरण मनुष्य अव्याहतपणे करीत आलेला आहे. यातूनच अनुकूलनाबोरोबरच प्रदूषणही निर्माण करण्यास तो कारणीभूत ठरला आहे."⁶ मानवाच्या हस्तक्षेपामुळे पर्यावरणात प्रदूषण निर्माण होत आहे. साहित्याच्या दृष्टिकोनातून पर्यावरण ही संकल्पना सर्वसमावेशक आहे. 'साहित्यकृती हे एक सजीव आहे आणि साहित्य ही समुदायवाचक कल्पना म्हणजे अशा सजीवांची जाती होय'⁷

मानवाला जीवन जगण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा साहित्यकृती सजीव असल्याने तिला जगण्यासाठी काही मूलभूत घटक आवश्यक असतात. यामध्ये "उण्णाता, प्रकाश व विद्युत हे भौतिक घटक मूळ ऊर्जास्त्रोत होत. साहित्यकृतीच्या संदर्भातही साहित्य प्रकार, लेखकांचे व्यक्तीमत्त्व आणि सांस्कृतिक संवेदन असे तीन मूलभूत ऊर्जास्त्रोत मानता येतात"⁸

वरील विवेदनावरून साहित्यकृती ही एक शरीररुपी सजीव कलाकृती आहे हे स्पष्ट होते. या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास साहित्याचा आणि मनुष्याचा महत्त्वपूर्ण संबंध दिसतो. म्हणूनच मराठी साहित्य हे नैसर्गिक व मानवनिर्मित पर्यावरणाचा विशिष्ट दृष्टिकोनातून अभ्यास करणारे साहित्य ठरते.

मराठी साहित्यातून संपूर्ण सजीव-निर्जीव घटकांचा विचार केलेला आहे. पर्यावरणातील प्रत्येक घटकाचे आपापले रवतंत्र स्थान व महत्त्व असते. यासर्व घटकांच्या एकत्रित परिणामातून दोन प्रकारची पर्यावरणे उदयास येतात. सृष्टीतील पर्यावरणातील घटकांचे प्राकृतिक पर्यावरण व मानवनिर्मित पर्यावरण अशा दोन विभागात विभागणी करता येते. 'पर्यावरण म्हणजे मानवाच्या सभोवतालच्या सर्व घटकांच्या अभ्यासाचा समावेश असतो. त्यात नैसर्गिक, मानवनिर्मित, प्राकृतिक रासायनिक, जैविक व अजैविक इ. सर्व घटकांच्या अंतर्भाव होतो'.⁹

साहित्यातील नैसर्गिक पर्यावरणमध्ये, मानवी जीवनावर अनुकूल परिणाम करणारे घटक व मानवी जीवनावर प्रतिकूल परिणाम करणारे घटक यांचा विचार केला जातो. तरेच साहित्यातील मानवनिर्मित पर्यावरणमध्ये सामाजिक पर्यावरण, धार्मिक

पर्यावरण, संस्कृतिक पर्यावरण, राजकीय पर्यावरण, आर्थिक पर्यावरण यांचा विचार केला जातो. यादृष्टीने नैसर्गिक पर्यावरणाचाच विचार याठिकाणी केलेला आहे.

नैसर्गिक पर्यावरणात भौगोलिक घटकांचा अभ्यास केला जातो. त्याचबरोबर सांरकृतिक घटकांचाही समावेश होतो. मानवाच्या नैसर्गिक पर्यावरणात हरतक्षेप वाढल्याने निसर्गविक्रात अडथळे निर्माण होत आहे. एकविसाव्या घटकात मानवाने नेत्रदीपक प्रगती केली, त्याचबरोबर अनेक समस्याही निर्माण केल्या. यातील महत्वाची समस्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिवापर आहे. म्हणूनच आजच्या काळात पर्यावरणशास्त्र विषयाचे महत्त्व वाढत आहे. मराठी साहित्यातून नैसर्गिक पर्यावरणाचे अनेक संदर्भ येतात. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, चक्रधरांपासून ते केशवरसूत, वालकवी व आजपर्यंतच्या अनेक आधुनिक लेखकांनी नैसर्गिक पर्यावरणासंदर्भात लेखन केलेले आहे.

मराठी साहित्यातील पर्यावरण

मराठी वाडमयाचे अभ्यासाच्यादृष्टीने मध्ययुगीन आणि आधुनिक असे कालखंडात भौत्या प्रमाणात वाडमयनिर्मिती झालेली आहे. या साहित्यातून पर्यावरणाचे विविध घटक दिसून येतात. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये निर्माण झालेल्या मराठी साहित्यातून पर्यावरणातील विविध घटकांचा शोधपुढे घेतलेला आहे. महाराष्ट्रात 12 व्या शतकात महानुभाव संप्रदायाचा उदय झाला. महानुभाव संप्रदायातील लिळाचरित्र या ग्रंथाच्या स्वरूपात मराठीतील गद्य वाडमयाला प्रारंभ झाला. या संप्रदायातील साहित्यात पर्यावरणाचे नैसर्गिक स्वरूप ठिकठिकाणी दिसून येते. 'लिळाचरित्र' या ग्रंथामधून निसर्गसृष्टीचे विलोभनीय चित्रण येते, यामध्ये नदी, पर्वत, पशु-पक्षी, वृक्ष-वेळी यांचे अनेक संदर्भ येतात. त्याचप्रमाणे प्राणी हा निसर्गातील महत्वाचा घटक आहे. अशाप्रकारे 'लिलाचरित्रातून' निसर्गातील प्राणीसृष्टीचे वर्णन येते. त्याचबरोबर 'सहाद्रीवर्णन' ग्रंथामधून सहादी पर्वतासभोवतालचे निसर्गाचे वर्णन येते. 'रिद्धीपूरवर्णन' या ग्रंथातून निसर्गातील विविध घटकांचे दर्शन होते. मराठी साहित्याला आणि समाजमनाला घडविण्याचे सामर्थ्य संताच्या काव्यवाणीला आहे. कारण संताचे काव्य भावना आणि विचार या दोन्ही अंगाने समृद्ध आहे. संत नामदेवांनीही आपल्या अभंगवाणीतून वृक्षाचे महत्त्व विशद केलेले आहे.

'वन' वृक्ष वल्ली इश्वरासमान।

ऋषी मुनिजन राहाती जेथे ॥

होऊनियां पक्षी कामोर कोकिळा ।

वेदियेले स्थळा ब्रद्याबोधे । ॥¹⁰

संत नामदेव चन, वृक्ष आणि वेळी यांना इश्वरासमान मानतात. तुळशी महात्म्य' सांगून तुळशी या वृक्षाचे महत्त्व विशद करतात. नामदेवाच्या समकालीन असणाऱ्या संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या काव्यातून निसर्गाचा विविध अंगाने वेद घेतलेला आहे. ज्ञानेश्वरांकडे दूरदृष्टी होती. विचार काळाच्यापुढे होते. म्हणून त्यांनी भविष्यात भेडसावणारी पाण्याची समस्या जाणून जल आणि वृक्ष संवर्धनाचे महत्त्व तत्कालीन कालखंडात विशद केले आहे. 'ज्ञानेश्वरी' च्या चौदाच्या अध्यायात जलाशयाचे आणि वृक्षाचे महत्त्व विशद करताना ज्ञानेश्वर म्हणतात –

"नगरेचि रचावी | जलाशये निर्मावी |

महावने लावावी | नानाविधे । ॥"

पाण्याचे व वृक्षाचे, ढग, पाऊस, नदी, तळे, सरोबर, समुद्र, पक्षीसृष्टी, प्राणीसृष्टी, पृथ्वी, आग्नी, वायू, कृषी, संस्कृती इ. निसर्गातील घटकांचा काव्याच्या माध्यमातून वेद घेतलेला आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाची विविध रूपे ज्ञानेश्वराच्या काव्यसृष्टीत पहायला मिळतात. संत सावता माळी हे शेतकरी असल्याने त्यांनी आपल्या काव्यातून कृषी संस्कृतीचे चित्रण केलेले आहे ते आपल्या काव्यात म्हणतात –

"कांदा मुळा भाजी | अवधी विठावाई माझी ॥

लसून मिरची कोथिगिरी | अवधा झाला माझा हरी । ॥¹¹

त्यांनी आपल्या कवितेतून पारंपारिक व्यवसायाला भवतीची जोड दिली. सावता माळी यांची कविता ग्रामीण संरक्षीशी शेती, शेतकरी आणि निसर्गाशी नाते जपणारी कविता आहे. याच परंपरेतील गहन्त्याचे संत तुकाराम यांनी आपल्या अभंगात निसर्गप्रेम उत्कटपणे व्यक्त झालेले आहे. निसर्गसृष्टीचे वर्णन करताना तुकाराम म्हणतात –

वृक्षवल्ली अम्हां सोयरी वनचरे।
पझीही सुस्वरें आळविती ॥¹³

तुकाराम निसर्गाशी एकरूप होतात, त्याचबरोबर स्वतःशी अंतर्मुख होतात, वृक्ष संवर्धनाचे महत्त्व तुकारामांनी सतराव्या शतकातच सांगितले आहे. तुकारामांनी आपल्या अभंग वाणीतून निसर्गाचे प्रतिकूल रूप देखील वर्णन केले आहे. दुष्काळ पडल्यानंतर पर्यावरणात होणाऱ्या बदलांचे वाईट परिणाम होतात याचे देखील वर्णन तुकाराम आपल्या अभंगात करतात. तुकाराम म्हणतात –

‘दुष्काळे आटिले दव्ये नेला मान।
स्त्री एकी अन्न अन्न करिता मेली ॥
लज्जा वाटे जीवा त्रासलो या दुःखे।
व्यवसाय देखे तुटी येतां ॥¹⁴

दुष्काळामुळे नानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण तुकारामांनी आपल्या अभंगातून केले आहे. प्राण्यांवदलचे प्रेम, अहिसा वृत्ती, दुष्काळाचे, चित्रण, वृक्ष संवर्धन आदी नैसर्गिक पर्यावरणादी विचार दिसून येतात. तुकारामांची कविता निसर्गाशी जवळीकता साधणारी आहे.

संत एकनाथ हे वारकरी संप्रदायातील महत्त्वाचे संतकवी आहेत. त्यांनी आपल्या अभंगवाणीतून प्राणीमात्रांवर दया करावी, असा संदेश दिला. निसर्गातील विविध प्रतिमांचा वापर एकनाथांनी काव्यात केला आहे. संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत रामदास, संत सावतामाळी, संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत सोयराबाई, संत सखुबाई, संत बहिणाबाई, संत घोखामेळा, संत नरहरी सोनार, संत गोरा कुंभार, संत बंका आदी संतकवीचा नैसर्गिक पर्यावरणाच्या संदर्भात नामोल्लेख करणे महत्त्वाचे ठरते.

एकूणच मध्ययुगीन कालखंडामध्ये निर्माण झालेल्या साहित्यातून निसर्गाचे वर्णन मोठ्या प्रमाणात येते. महानुभाव साहित्य तसेच नामदेवांपासून ते तुकाराम–रामदासांपर्यंत तसेच पंडिती, शाहिरी कवीपर्यंत सर्वांनीच नैसर्गिक पर्यावरणाचे चित्रण आपल्या साहित्यातून केलेले आहे.

आधुनिक कालखंडात मराठी साहित्यात काही निवडक साहित्यिकांनी निसर्गविषयक चित्रण आपल्या साहित्यात केले आहे. निसर्गाचा आणि मानवी अनादिकाळापासून कृष्णानुबंध आहे. निसर्गाच्या मदती शिवाय मानव स्वतःचे जीवन जगू शकत नाही. म्हणूनच निसर्गविषयी मानवाला आरथा, प्रेम असलेले दिसते. मराठी साहित्यात निसर्गविषयक चित्रण मोठ्या प्रमाणात आलेले आहे.

हरी नाशयण आपटे यांनी आपल्या ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ (1818) या कथासंग्रहातून तत्कालीन कालखंडात पडलेल्या दुष्काळाचे वर्णन केलेले आहे. दुष्काळामुळे निर्माण झालेल्या विदारक परिस्थितीचे वर्णन यात आलेले आहे. धर्नुघारी यांनी 1903 साली प्रसिद्ध केलेली ‘पिराजी पाटील’ ही कादंबरी तत्कालीन नैसर्गिक पर्यावरणाचे चित्रण करताना दिसते. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तराधार्त दुष्काळ हा शेतकऱ्यांच्या पाच्यीलाच पुजलेला होता. दुष्काळाचे प्रभावीपणे चित्रण ‘पिराजी पाटील’ या कादंबरीतून साकार झालेले आहे. पर्यावरणातील निसर्गाचे उग्र स्वरूप या कादंबरीतून व्यक्त झालेले आहे. कृष्णराव भालेशाव यांच्या ‘बळीबा पाटील’ (1818) या कादंबरीतून दुष्काळात शेतकऱ्यांची होणारी वाताहत दिसून येते. निसर्ग कोपतो आणि त्याचे पडसाद समाजजीवनावर उमटतात. याचे वर्णन ‘बळीबा पाटील’ मध्ये केलेले आहे.

आधुनिक कालखंडात शेतकरी वर्गाचा कॅवार घेणारे महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी आपल्या ‘शेतकऱ्यांचा असुड’ (1883) या गंथातून शेतकऱ्यांच्या दयनीय परिस्थितीचे वर्णन केलेले आहे. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी वर्गाचे मोठ्या प्रमाणावर हाल होतात याचे वर्णन म. फुलेनी ‘शेतकऱ्यांचा आसुड’ मधून केलेले आहे.

केशवसुतांनी निसर्गाचे आपल्या कवितेतून आत्मनिष्ठ वर्णन केलेले आहे. परंतु केशवसुतांची निसर्गविषयक कवितेत मावळत्या संध्येचे वर्णन आहे. या संदर्भात ‘वातचक’ ही उत्कृष्ट अशी कविता आहे.

‘पर्जन्याचे दिवस उलगले

धंडीचेही बरेच गेले

गर गर गर गर धरणीपासूनि चढत असो
तो गगनात¹⁵

केशवसुतानी पावसाचे, धंडीचे वर्णन करून चक्राकार फिरणारा दारा, आकाश, धूल, पक्षी, गवत, काढया, वृक्षाची पाने या निसर्गातील विविध प्रतिमांचा वापर या कवितेत केला आहे. आधुनिक कवीपंचकातील निसर्गकवी म्हणून ओळखले जाणारे बालकवी म्हणजे त्यंकव वापूजी ढोंबरे होय. जीवन आणि निसर्ग यांच्यातील अद्यैत त्यांच्या कवितेतून शब्दाशब्दातून जाणवते. निसर्ग हा बालकवीच्या 'सध्यारजनी', 'फुलराणी', 'औदुबर', 'निर्झरास', 'बालविहग', 'आवणमास', 'अरुण' यासारख्या कवितांच्या रूपातून साकार झालेला आहे. बालकवीच्या या कवितेत निसर्गातील विविध रूपातील प्रतिमा दिसतात. या कवितेतील निसर्गचित्रे ही प्रसन्नतेची निर्दर्शक ठरतात. हिरवळ, टेकडी, शेतमळे, कुरणे, झारा, बेट, पायवाट, काळा डोह, औदुबर, वृक्ष इ. निसर्गचित्रे या काव्यात आलेली आहेत. एकंदरीतच नैसर्गिक पर्यावरणाच्या संदर्भात आधुनिक मराठी साहित्यात झालेले लेखन हे तत्कालीन समाजाचे वारतव चित्रण आहे. महात्मा फुले, हरी नारायण आपटे, धनुर्धारी, केशवरसुत, बालकवी यासारख्या लेखक कवी मनातून पर्यावरणीय चित्रण साकारते. यामध्ये वारतवाची जोड तर दिसतेच त्याचवरोबर कवीमनाचा कल्पनाविलासही दिशून येतो. निसर्गाचे विदारक, दाहक आणि मनोहरी असे दोन्ही खरूपाचे रूप पहायला मिळते.

अलिकडच्या काळातील नांघो, महानोर, विठ्ठल वाघ, प्रतिमा इंगोले, आनंद यादव, शंकर पाटील, रारं बोराडे, मारुती चित्तमपल्ली इ. लेखकांनी पर्यावरणाशी संबंधीत बरेच लेखन केलेले आहे. विठ्ठल वाघ यांनी-

काळ्या मातीत मातीत, तिफन घालते इ. कवितेतून ग्रामीण संस्कृतीचा गोडवा गायला आहे. तर कवी विठ्ठल वाघ यांनी ग्रामीण निसर्ग जीवनव्यवहाराचे चित्रण आपल्या काव्यात केलेले आहे.

आखाडीले जारे माहा माहेर पंढरी

या दोन्ही कवींच्या निसर्गाचे चित्रण आढळते. लेखक शंकर पाटील, शं.रं. बोराडे, आनंद यादव यांनी आपल्या ग्रामीण कथेत ग्रामीण निसर्ग, पशु-पक्षी, प्राणी यांची दुष्काळामुळे होणारी आवाळ आणि शेतीची होणारी दुरावरस्था आपल्या कथेत मांडली आहे. ग्रामीण भागातले वारतव चित्रण असले तरी ग्रामीण पर्यावरणाचा होणारा न्हास आणि त्याला कारणीभूत व्यवस्था याचे चित्रण या साहित्यिकांनी आपल्या कथेत केलेले आहे. मारुती चित्तमपल्ली यांच्या निसर्गकथा या पर्यावरणाशी जवळ जाणाऱ्या कथा आहेत. सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान', 'बारोमास' या कांदंवरीतही पर्यावरणाशी संबंधीत पाण्याच्या दुर्भिक्षेचे चित्रण आलेले आहे. अलिकडच्या काळातील इंद्रजीत भालेराव, राजन गवस, रविंद्र शोभणे इ. साहित्यकारांनी पर्यावरणाशी संबंधीत समस्येचे चित्रण त्यांच्या साहित्यात केलेले आहे.

पर्यावरणात पृथ्वीवरील सर्वच सामाजिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक घटकांचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे पर्यावरणाचा व सामाजिक, नैसर्गिक सास्त्रांचा जवळचा संवंध येतो.

कोणत्याही शास्त्राचे स्वरूप नेहमीच परिवर्तनशील असते. त्या शास्त्रात गतिमानता असते. पर्यावरण हे केवळ एकटया मानवासाठी नाही, तर ते सर्वच प्राणी, पक्षी, वनस्पती यांच्यासाठीही आहे. मनुष्य आपल्या स्वार्थापोटी निसर्गातील साधन-संपत्तीचा दुरुपयोग करीत आहे. त्यामुळे निसर्गातील असंतुलनाचे परिणाम मानवाला भोगावे लागत आहे. मनुष्याच्या न्हासाला मनुष्यच कसा कारणीभूत आहे हे निसर्ग जेव्हा दाखवून देतो. तेव्हा त्याचे पडसाद इतर क्षेत्राप्रमाणेच साहित्यातही पडतात. त्यामुळे साहित्याच्या माध्यमातून निसर्गाच्या विघडत जाणाऱ्या परिस्थितीला मानव कसा कारणीभूत आहे आणि त्याने आता कसे जागृत झाले पाहिजे हे साहित्याद्वारे समाजापूढे माझून समाजजागृती करता येते. साहित्याने जर पर्यावरणाचा विचार करून आपली लेखनी हातात घेतली तर पर्यावरण विषयक अनेक प्रश्न मार्गी लागून समाजातील आमचा भयावह असा पर्यावरण असंतुलनाचा भस्मासुर आपल्याला दुर सारता येईल अशी आशा वाळगायला हरकत नाही. त्यासाठी साहित्यिकांने या प्रश्नाकडे डोळसणे पाहणे गरजेचे आहे. मानवानेच निर्माण केलेल्या समस्यांवर मानवानेच उपाय शोधून निसर्ग समृद्धी घडवून आणणे आवश्यक झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) प्रा. सप्तष्ठी, मोरे, उगले – 'भूगोल आणि नैसर्गिक आपत्ती', डायमंड प्रकाशन, पुणे 2009 पृ.क्र. 2
- 2) तत्रैव पृ.क्र. 2
- 3) तत्रैव पृ.क्र. 2
- 4) डॉ. खंदारे उशा – 'संवर्धन पर्यावरणाचे', कोमल प्रकाशन, ठाणे 2009 पृ.क्र. 2
- 5) प्रा. जाधव रा.ग. – 'पर्यावरण प्रबोधन आणि साहित्य', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे 1996 पृ.क्र. 12
- 6) तत्रैव पृ.क्र. 12, 13
- 7) तत्रैव पृ.क्र. 21
- 8) तत्रैव पृ.क्र. 50
- 9) प्रा. सप्तष्ठी, मोरे, उगले – 'भूगोल आणि नैसर्गिक आपत्ती', डायमंड प्रकाशन, पुणे 2009 पृ.क्र. 1
- 10) संत नामदेव – श्री नामदेवाची गाथा, गीताप्रेस, गोरखपूर, दहावी आवृत्ती पृ.क्र. 158
- 11) संत ज्ञानेश्वर – 'ज्ञानेश्वरी', गीताप्रेस, गोरखपूर, प्रथम आवृत्ती पृ.क्र. 313
- 12) डॉ. केजकर प्रकाश – संत कविता एक दृष्टीकोन, रवरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, 2006 पृ.क्र. 159
- 13) संत तुकाराम – सार्थ श्री तुकाराम गाथा, शारदा साहित्य, पुणे 1999 पृ.क्र. 379, 380
- 14) संत तुकाराम – श्री तुकाराम महाराजांची गाथा, गीताप्रेस, गोरखपूर, चौथी आवृत्ती पृ.क्र. 145
- 15) खांडेकर विस. – केशवसुत काव्य आणि कला, मेहता पब्लिशिंग हाऊर, पुणे 2001 तृतीया आवृत्ती, पृ.क्र. 148